

SURSE DOCUMENTARE PRIVITOARE LA FOLOSIREA MORILOR DE APĂ ÎN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ – STUDIU DE CAZ: RÂUL SOMEȘ*

Alexandra Chira**

Abstract: *Milling was one of the most wide-spread occupations in the middle Ages, with different types of mills scattered across the continent. As windmills can be built only in special climate conditions, most of them are water mills. The situation is no different in Transylvania. Documents from the Middle Ages often mention mills, millers or mill sites. Despite this fact, milling has not been extensively researched in Romanian historiography.*

The present study is focused on the mills built on the Someș River and its main tributaries (especially Someșul Mic and Someșul Mare). Due to the importance of the geographical area for the development of Transylvania and the environmental conditions suited for milling, it is no surprising that the proportion of documents mentioning mills is greater than for other areas. They show how the grinding mechanism was used, what value mills had for the people of the time and how people interacted with the environment and changed it.

Keywords: Milling, Transylvania, Water mills, Millers, Middle Ages, Charters

Introducere

Începuturile morăritului, una dintre cele mai vechi ocupații din lume, nu poate fi delimitat clar din punct de vedere istoric. Se știe că în Evul Mediu a devenit atât de răspândit, încât importanța sa din punct de vedere economic nu poate fi contestată. Mecanismul morilor a fost folosit și în alte sectoare ale vieții de zi cu zi, prin intermediul diferitelor invenții. Acesta a fost, de altfel, punctul de pornire pentru conceptul de *Revoluție industrială a Evului Mediu*, definit de Jean Gimpel în anii 1970.

Prezenta cercetare se bazează pe surse documentare din perioada Evului Mediu privitoare la spațiul geografic din preajma râului Someș și a principalilor săi afluenți. S-a urmărit prezența morilor și modul lor de utilizare în perioada

* Studiul de față reprezintă o variantă îmbunătățită a unui material publicat în limba engleză în vol. *Usus aquarium: Interdisziplinäre Studien zur Nutzung und Bedeutung von Gewässern im Mittelalter*, Christoph Mielzarek, Christian Zschieschang (eds.), Wein-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 2019, p. 51-70.

** Profesor de istorie la Liceul Teoretic „Ioan Buteanu”, Șomcuta Mare și Membru al Centrului de Diplomatică și Paleografie Documentară Medievală TRANS.SCRIPT a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; e-mail: alexandra.chira@gmail.com

istorică menționată. Datele obținute au fost analizate prin coroborare cu elemente venite dinspre istoria apelor, respectiv, tehnica și istoria morăritului.

Materialul documentar disponibil a impus stabilirea unor limite ale cercetării. Au fost parcurse documentele emise până în 1385 edite, publicate, dar și cele originale, disponibile online¹. Pentru acest interval cronologic au fost identificate 19 documente care privesc morile din spațiul geografic anterior menționat. Alte 10 documente au fost alese din sondarea materialului documentar de până la finalul secolului al XV-lea. Cantitatea de material documentar disponibil pentru cercetare, precum și distribuția sa între direcțiile locale ale arhivelor și colecțiile documentare, publice și private, face ca cercetarea exhaustivă a subiectului să fie cvasi imposibilă pentru moment.

Limitele geografice au fost alese datorită rolului jucat de bazinul hidrografic Someșan pentru dezvoltarea civilizației din Transilvania, începând cu Antichitatea târzie, dar mai ales pe parcursul Evului Mediu. Rata volumetrică pe care o are acest bazin hidrografic este în concordanță cu cele necesare pentru acționarea morilor de apă².

Sursele documentare oferă informații foarte variate despre mori, morari sau morărit, cu toate că acestea nu sunt numeroase³. Din acest motiv s-au impus corelații între sursele istoriografice și geografice disponibile. Materialul consultat acoperă nu doar zona geografică privitoare la Transilvania, ci și subiectul morăritului în general. Lucrările din domeniul geografiei au fost cu precădere relevante pentru înțelegerea configurației actuale a terenului.

¹ Pentru prezenta cercetare a fost folosită arhiva digitală a Ungariei. Marcarea surselor documentare s-a făcut prin sintagma „Mol. Arcanum”, ca acronim pentru Arhivele Naționale ale Ungariei, precum și referințele DL (pentru scanări ale originalului), respectiv DF (pentru scanările microfilmelor), www.hungaricana.hu (accesat în 31 martie 2023).

² Pentru ca morile de apă să funcționeze nu este necesar un debit volumetric ridicat. Spre exemplu, moara de apă vitruviană era mai de grabă dependentă de scurgerea constantă a cursului de apă. Vezi: *A History of Technology*, vol. 2: *The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages C.700 B.C. to C.A. D. 1500* [infra: *History of Technology ...*], Charles Singer (ed.), Oxford, Clarendon Press, 1957; Frances Joseph, Gies Joseph, *Cathedral, Forge and Waterwheel. Technology and Invention in the Middle Ages*, Londra, Harper Collins, 2010. Având în vedere prezența cursurilor de apă menționate în această lucrare în surse documentare începând cu secolul al XII-lea, respectiv, prezența lor pe sursele documentare cartografice de mai târziu, se consideră că acestea aveau scurgeri constante.

³ De regulă, lucrările privitoare la istoria tehnologiei acordă atenție deosebită construcției morilor de apă – vezi: Frances Joseph, Gies Joseph, *op. cit.*; Roberta Magnuson, *Water Technology in the Middle Ages. Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire*, Baltimore, 2001.

Istoriografia subiectului

Cercetarea morilor a fost, mai ales în ultimele decenii, un subiect predilect pentru istorici și etnografi. Istoria tehnologiei oferă repere pentru înțelegerea mecanismului de funcționare și a modului în care acesta s-a răspândit în Europa. Diversele tehnici folosite pentru construcția morilor și determinarea randamentului pe care l-au avut, nu au fost neglijate de istoriografie.

Cercetarea morilor și a morăritului a produs cele mai multe rezultate cu privire la spațiul Marii Britanii. Materialul documentar a permis realizarea unor studii complexe și variate, care merg până la descrierea modului în care au influențat modificările mediului înconjurător⁴. O situație similară poate fi întâlnită în Spania⁵ sau Franța⁶. În Europa Centrală, Germania, ca lider în ceea ce privește cantitatea de cercetări⁷, are parte de unele dintre cele mai bune cercetări pe subiect. Ungaria, cea mai apropiată de Transilvania, are parte de o revitalizare a cercetării istorice a morilor⁸. Chiar și atunci când ne îndreptăm privirea spre Orientul Apropiat, se pot observa studii de o calitate remarcabilă,

⁴ Vezi: David Former, *Milestones for Medieval Manors*, „Agricultural History Review” 40, 1992, II, p. 97–111; John Langdon, *Lordship and Peasant Consumerism in the Milling Industry of Early Fourteenth-Century England*, „Past and Present”, 145, 1994, p. 3–46.

⁵ Vezi Pablo-Martin Prieto, *Aportación al estudio del molino hidráulico en la Castilla medieval: los molinos del monasterio de Santa Clara de Alcocer*, „Hispania. Revista española de historia”, 224/LXVI, 2004, p. 833–850; Estrella Rodríguez Pérez, *El agua en la documentación medieval asturleonés (s.VIII-1230) a través de su terminología: panorama general*, „Cuadernos del CEMyR” 18, 2010, p.81–104; María Izabel Del Val Valdivieso, *Usos del agua en las ciudades Castellanas del siglo XV*, „Cuadernos del CEMyR” 19, 2010, p. 145–166.

⁶ Vezi Étienne Champion, *Moulins et meuniers carolingiens. Dans les polyptyques entre Loire et Rhin*, Franța, Paris, Vulcain Editeur, 1996; Marc Bloch, *Avènement et conquêtes du moulin à eau*, „Annales E.S.C.”, VII, 1935, p. 538–563.

⁷ Vezi *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Martina Maříková, Christian Zscheschang (eds.), Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2015; Martin Steger, *Wassernutzung in Vorderund Mittelasien. Geschichte, Entwicklung und Probleme des Nahen Ostens und des Industrielandes*, Hamburg, Diplomica Verlag 2013; Knut Kaiser, Bruno Merz, Oliver Bens, *Historische Perspektiven auf Wasserhaushalt und Wassernutzung in Mitteleuropa*, Münster, Waxmann Verlag, 2012.

⁸ Vezi, Károly Takács, *Medieval Hydraulic Systems in Hungary. Written Sources, Archaeology and Interpretation*, in vol. *People and Nature in Historical Perspective*, József Laszlovszky (ed.), CEU Press, 2003; Tamás Köfalvi, *Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában(1254–1526)*, în vol. *Studia professoris–professor studiorum: tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára* [înfră: *Studia professoris ...*], Tibor Almasi, István Draskoczy, Éva Jancso (ed.), Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005, p. 155–164; Judit Benda, *Malmok, pékek és kenyérszékek a késő-középkori Budán*, „Tanulmányok Budapest múltjából”, 38, 2013, p. 7–31.

care nu pot fi neglijate⁹. Toate aceste lucrări aduc în discuție nu doar caracteristicile regionale, ci se remarcă prin concluzii care pot fi aplicate altor spații geografice.

Istoriografia românească

Pentru teritoriul actual al României, cercetarea morilor pentru perioadele istorice timpuri este foarte dificil de realizat. Acest lucru nu este surprinzător, având în vedere sursele disponibile. S-au descoperit artefacte, datând din Antichitate, care au fost puse în legătură cu măcinarea grânelor. Începând cu perioada Evului Mediu, apar sursele scrise care menționează morile și morăritul. Informația extrasă din documentele emise în epoca medievală pot fi puse în legătură cu cele venite dinspre alte științe sau domenii de cercetare. Spre exemplu, în studiile de etnografie, metodele de cercetare regresive au fost folosite pentru a putea urmări tehnica de construcție a morilor. Acest lucru este posibil deoarece tehnologia construcției morilor nu s-au schimbat prea mult până în secolul al XX-lea. Există mori păstrate în condiții impecabile, datând din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea asupra cărora au fost efectuate astfel de cercetări. Ele pot fi întâlnite în varii muzee etnografice pe teritoriul țării sau ca atracție turistică¹⁰. Din punct de vedere arheologic, au fost descoperite artefacte din Epoca Fierului și din Epoca Romană, care sunt considerate ca fiind părți din râșnițe sau pietre de moră¹¹.

Unii specialiști în etnografie au dedicat mai multe studii morăritului și impactului pe care acesta l-a avut asupra teritoriului României. Majoritatea s-au concentrat pe tehnici folosite pentru construcția morilor. În general, aceste studii vorbesc despre istoria morăritului începând cu Epoca Romană și până la sfârșitul Epocii Moderne. Acești autori au presupus că morile de apă au fost folosite în Dacia Romană¹². Observațiile sunt bazate pe faptul că Vitruviu a

⁹ Pierre-Marie Blanc, Denis Genequand, *Le développement du moulin hydraulique à roue horizontale à l'époque Omeyyade. À propos d'un moulin sur l'aqueduc de Bosra (Syrie du Sud)*, „Syria” 84, 2007, p. 295–306; Kristien Donners, Marc Waelkens, Jan Deckers, *Water Mills in the Area of Sagalassos: A Disappearing Ancient Technology*, „Anatolian Studies” 52, 2002, p. 1–17.

¹⁰ Moara de apă de la Toplița este expusă la Muzeul Astra din Sibiu; Moara de apă de la Bologa poate fi văzută în curtea unei familii care locuiește pe drumul de la Cluj spre Huedin; Complexul Eftimie Murgu de la Rudăria are 22 de mori funcționale, etc.

¹¹ Gheorghe Iordache, *Vechimea, continuitatea și intensitatea utilizării morii de apă pe cuprinsul României – subiecte discutate*, „Arhivele Olteniei”, 9, 1994, p. 172 și urm.

¹² Idem; Cornelia Belcin Pleșca, Ionuț Semuc, *Mori, morărit în peisajul etnografic românesc medieval*, în vol. *Istorie și Tradiție în spațiul Românesc*, Sultana Avram (ed.), Sibiu, Edit. Tehno Media, 2006.

descrie modul de funcționare al morilor de apă în lucrarea sa, *De architectura*¹³. De aici a pornit premisa că morile de apă au fost cu certitudine folosite în Imperiul Roman, iar ca urmare este firesc că acestea au fost folosite și pe teritoriul României în Antichitate¹⁴. Această idee continuă să ridicesemne de întrebare, în ciuda abordării subiectului de către istoriografie încă din secolul trecut, și a rămășițelor arheologice identificate ca fiind pietre de moară¹⁵. Începând cu secolele III-IV și până în secolul al XII-ea există o carență documentară, motiv pentru care nu se poate confirma dacă morile au fost sau nu folosite.

Prima mențiune documentară a unei mori din Transilvania datează din preajma anului 1169. Se pare că anterior emiterii documentului, mănăstirea de la Sâniob a fost devastată de fiii lui Paul, Ieronim și Corneliu. A fost nevoie ca așezământul monastic să fie reconstruit. Ca urmare, arhiepiscopul de Esztergom, alături de regele Ștefan al III-lea al Ungariei au încercat să ia măsurile necesare. Printr-o diplomă specială au fost aduși meșteșugari și comisionate bresle pentru mănăstire¹⁶. Printre ele se aflau și patru case care aparțineau morarilor,acompaniate de doi morari. Acest lucru înseamnă că până în a doua jumătate a secolului al XII-lea, în Transilvania, morăritul avea o formă de organizare meșteșugărească. Acest lucru a fost tratat oarecum superficial de către istoriografia românească. De exemplu, s-a argumentat că morile nu au fost folosite deloc înainte de secolul al XII-lea, pornind de la faptul că nu ar fi suficiente surse care să demonstreze acest lucru. Ulterior, au fost aduse contraargumente solide împotriva acestei idei¹⁷.

Alte perspective care privesc istoria morăritului sunt chiar mai puțin studiate. Există două tentative notabile de a dezbate beneficiile juridice asupra

¹³ Marcus Vitruvius Pollino, *Despre Arhitectura*, traducere de: Gheorghe Matei Cantacuziono, Traian Costa, Grigore Ionescu, București, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1964, p. 487, p. 409–415, p. 440–443; Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 170 și urm.; Cornelia Belcin Pleșca, Ionuț Semuc, *op. cit.*, p. 115 și urm.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Corneliu Bucur, *Moara de apă în Dacia romană în lumina descoperirilor arheologice*, „Cibinum”, 1979, p. 189–198; Dorin Alicu, Sorin Conciș et alii., *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, 1994; S-a văzut că piesele arheologice datând din perioada Romană au fost puse în legătură cu măcinarea produselor. Deocamdată nu a fost arătat faptul că pe teritoriul actual al României au existat mori de apă în intervalul de timp aflat în dezbateri. Pentru perioada care a început o dată cu căderea Imperiului Roman și până în secolul al XII-lea, încă nu au fost găsite dovezi care să susțină sau să infirme prezența morilor de apă în acest spațiu.

¹⁶ *Documente privind Istoria României, Seria C. Transilvania*, [infra: DIR-C], Veacul XI, XII, XIII, vol. I (1075-1250), Ion Ionașcu (ed.), București, 1951, doc. 10, p. 4–6.

¹⁷ Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 175 și urm.

morilor. Prima nu are o documentare solidă în spate¹⁸, dar ridică întrebări cu privire la modul în care temeiul juridic de asumare a proprietății s-a schimbat de-a lungul Evului Mediu. Cealaltă se concentrează în mare parte pe perioada secolului al XVI-lea, când a fost realizată colecția de drept cutumiar în Ungaria¹⁹.

Economia morilor este pusă în discuție de către un studiu privitor la morile de grâne de la Sibiu. Argumentarea cercetării susține că ar fi existat o legătură puternică între eficacitatea morilor, distribuția produselor și profitul pe care putea să îl câștige magistratul orașului²⁰. Mai puțin cercetate sunt morile care nu au legătură cu măcinarea grânelor. Cel mai cunoscut exemplu este probabil moara de hârtie care a funcționat la Brașov în secolul al XVI-lea²¹. În ciuda acestor lacune de cercetare, istoriografia maghiară poate compensa pe anumite segmente, întrucât trecutul comun al Transilvaniei și al Regatului Maghiar permite realizarea unor comparații²².

Premise geografice

După cum a fost menționat, această lucrare se focusează pe morile localizate în bazinul hidrografic al râului Someș. Acesta a jucat un rol cheie în dezvoltarea economică și în dezvoltarea Transilvaniei medievale. Chiar și unele dintre cele mai cunoscute vămi din Epoca Medievală erau localizate pe acest curs de apă²³. Râul Someș, alături de râul Mureș, a fost unul dintre cele două cursuri de apă care au permis transportul unei cantități mari de resurse în partea vestică a Regatului Ungariei – mai ales a sării²⁴. Acesta a reprezentat principala sursă de apă pentru așezările aflate de-a lungul său, mai ales a

¹⁸ Emil, Cernea, *Dreptul asupra vadului de moară*, „Analele Universității București”, vol. XL, 1991, p. 93–103.

¹⁹ Livia Magina, *Molendinis, piscinis et piscaturis. The utilisation of Water Resources in the Banat in the Medieval and Early Modern Periods*, în vol. *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia*, Martin Rady, Alexandru Șimon (eds.), Londra, School of Slavonic and East European Studies, 2013, p. 65–69.

²⁰ Vezi Toma-Cosmin Roman, *Morile orașului Sibiu*, „Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica”, vol. 2, 2005, p. 155–169.

²¹ Gernot Nüssbacher, *Moara de hârtie din Brașov în secolul al XVI-lea*, „Cumidava”, 1, 12, 1979–1980, p. 53–70.

²² Ca parte a Regatului Maghiar, în Transilvania se aplică realitățile generale ale regatului. Acest lucru este valabil și în cazul morilor, cu mici diferențe cauzate de particularitățile locale.

²³ Explicată și identificată de Oana Toda, *Transporturile medievale din nordul Transilvaniei: secolele XII–XVI*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2013, p. 277–311.

²⁴ Cornelia Mălăușan, *Drumurile sării în Nord-vestul Transilvaniei medievale*, „Acta Musei Porolissensis”, VIII, 1984, p. 250–252.

orașelor Cluj și Dej. Primul dintre ele își datorează dezvoltarea începând cu Epoca Fierului, și chiar reconstruirea sa după invazia mongolă din 1241, celui mai mare afluent al acestui râu – Someșul Mic²⁵.

Din punct de vedere strict geografic, râul Someș, localizat în partea de Nord-Vest a României, este considerat al cincilea cel mai mare râu al țării, acoperind o distanță de 349 km până la convergența cu râul Tisa în Nord²⁶. Astăzi are un debit volumetric de 140 m³/s²⁷. Bazinul de scurgere se formează lângă Micia, la 4 km de Dej, unde Someșul Mic se întâlnește cu Someșul Mare. Primul dintre acești afluenți este cel mai important. Someșul Mic se formează cu 5 km înainte de Gilău, din Someșul Cald și Someșul Rece²⁸, acoperind un traseu de aproximativ 75 km în interiorul județului Cluj. Distanța se referă la aproape întreaga unitate administrativă de astăzi. De asemenea, râul și bazinul său hidrografic reprezintă principala sursă de apă a orașului Cluj-Napoca. Debitul său de curgere nu este constant pe întreaga sa lungime sau pe parcursul anului, cu discrepanțe în termeni de lățime sau cădere de la un sezon la altul. La rândul său, clima influențează aceste aspecte²⁹. Principalii săi afluenți sunt: Feneșul, Nadășul, Gădălinul și Fizeșul³⁰. Someșul Mare are izvorul în Munții Rodnei și este limita dintre aceștia și Munții Țibleș³¹. Râul format din convergența Someșului Mic cu Someșul Mare are ca principali tributari râurile Almaș și Lăpuș³². Din nefericire cercetările din domeniul geografic nu au reușit să scoată la iveală suficiente informații pentru a stabili evoluția capacității de debit de-a lungul timpului. Este cunoscut faptul că, după ce trecea de Dej, râul devenea viabil pentru navigație. Conform informațiilor cunoscute și a caracteristicilor geografice ale cursului superior al râului, se pare că, pe tronsonul superior punctului menționat, râul nu putea fi navigabil³³.

²⁵ Mai multe lucrări contrazic ideea reconstrucției de după invazia mongolă: Samuil Goldenberg, *Clujul în secolul XVI: producția și schimbul de mărfuri*, București, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1958; Ștefan Pascu, *Clujul Medieval*, București, Edit. Meridiane, 1969, p. 92; Idem, *Istoria Clujului*, Cluj-Napoca, Edit. Științifică, 1974, p. 576; Irina Băldescu, *Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetățitorilor Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj*, București, Edit. Simetria, 2012, p. 367.

²⁶ Mihai Ielenicz, *Geografie fizică. Climă, ape, vegetație, soluri, mediu*, București, Edit. Universitară, 2007, p. 136 și urm.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Mihaela Frăsineanu, *Râurile României*, București, Edit. Fundația România de Mânie, 2008, p. 123.

²⁹ Mihai Ielenicz, *op. cit.*, p. 137.

³⁰ Mihaela Frăsineanu, *op. cit.*, p. 123.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 123 și urm.

³³ Dorin Ursuț, *Drumurile romane din Județul Cluj*, Cluj-Napoca, 2008, p. 110–114.

Având în vedere considerațiile precedente, nu este o surpriză că râul și principalii săi afluenți erau viabili pentru morărit. De fapt, există o reală tradiție a ocupației în această zonă, după cum arată rămășițele unor case de moară sau materialul cartografic timpuriu³⁴.

Morăritul a avut un puternic impact asupra societății și economiei medievale³⁵. Cu toate acestea, în documentele din Evul Mediu morile sunt pomenite rar, iar detaliile sunt sumare³⁶. Și mai puține sunt informațiile legate de locul unde au fost construite. Se menționează cel mult numele râului care acționa roata morii și, eventual, câteva descrieri ale terenului unde a fost ridicată casa acesteia. Asemeneareferințe ajută la restrângerea posibilelor locații, însă nu sunt suficiente pentru a putea identifica cu certitudine spațiul sigur pe care se află o moară. Înțelegerea contextului și folosirea informațiilor din alte domenii de cercetare înlesnesc identificarea unor detalii legate de locație, proprietari, capacitate de măcinare și altele, care altfel nu ar putea fi stabilite.

Tipuri de mori

Rămășițele pietrelor de moară și de rășnițe din siturile arheologice sugerează faptul că pe acest teritoriu, încă din timpul Imperiului Roman, erau folosite anumite tipuri de instalații pentru măcinarea grânelor. Acest lucru pare logic, dacă se ia în considerare faptul că se consumau alimente bazate pe cereale. În privința morilor efective, existau condiții geografice favorabile pentru construirea și dezvoltarea lor³⁷.

³⁴ Cel mai timpuriu material cartografic referitor la spațiul Transilvaniei este datat din perioada premodernă. Un exemplu este harta lui Johannes Honterus, publicată la Basel, în 1532. Majoritatea acestor materiale au reprezentări cu construcții pe malurile râurilor, care ar putea fi mori. Unele dintre ele au chiar și adnotări cu explicații despre construcția în sine. Un exemplu relevant în acest caz este *Situationis planorum* care datează din secolul al XVII-lea. Acesta se referă la teritoriul ocupat de Capitlul de la Cluj-Mănăstur. Morile sunt marcate cu literele AA și B. Alături este o legendă care explică simbolistica lor: AA – Litteris AA designatur Molendina K. Monostoriensia; B – Lettera autem B Mola Kujatum Pistorum. Un alt exemplu cunoscut de material cartografic pe care pot fi identificate mori sunt ridicările topografice habsburge din secolul al XVIII-lea, respectiv, al XIX-lea.

³⁵ Cercetarea istorică a arătat că una dintre ocupațiile de bază ale Evului Mediu a fost morăritul. Impactul avut de mori asupra dezvoltării comerțului și a tehnicii nu poate fi neglijat. Mai mult, datorită faptului că erau ușor de construit, mecanismul s-a răspândit rapid, cauzând ceea ce Jean Gimpel a numit într-o lucrare din 1976 „revoluția industrială a Evului Mediu”.

³⁶ În acest caz cuvântul „moară” este folosit pentru a descrie atât construcția propriu-zisă, cât și elementele adiacente (de la morari, până la produse sau la mediul înconjurător).

³⁷ Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 172.

Foarte rar apar în sursele documentare scrise tipurile de mori folosite pentru perioada medievală. Unele râșnițe sau mori sunt descrise în jurnale de călătorie. Este cunoscut faptul că același mecanism era folosit și în alte scopuri, cum ar fi ferăstraiele mecanice pentru lemn, pentru măcinarea cerealelor sau chiar dispozitive folosite pentru tăierea anumitor tipuri de metal³⁸. De departe cel mai frecvent sunt menționate morile de apă, cum este și cazul spațiului geografic al României. Documentele se referă cel mai des la morile de apă, localizate pe cursuri de apă sau, în anumite cazuri, mori plutitoare (pentru regiunea istorică a Moldovei). Pentru Dobrogea, mai sunt menționate mori de vânt și mai există mențiunea unei mori cu tracțiune animală pentru Transilvania³⁹. Se consideră faptul că morile din Transilvania sunt mori clasice de apă⁴⁰.

Datorită faptului că produsele măcinate sunt aproape inexistente în surse, s-a presupus că majoritatea morilor erau destinate cerealelor și producerii de făină, dar există și excepții. În secolul al XVI-lea exista o moară cu propulsie hidraulică destinată producției de hârtie la Brașov. Mecanismul a fost considerat o parte esențială a construcției. Moara conținea, de asemenea și o sită metalică⁴¹. Din nou, moara este una tipică de apă. Un alt exemplu târziu de moară de hârtie a fost identificat pe teritoriul abației de la Cluj-Mănăstur. Tradiția locală susține că aceasta data din secolul al XVII-lea. Deși nu au fost identificate documente care să îi ateste începuturile, casa morii a fost recent luată în vizorul autorităților pentru o posibilă demolare. Iar pentru teritoriul orașului medieval *Clus*, după cum se va vedea în cele ce urmează, a fost atestată o moară de scoartă.

Grânele erau esențiale pentru alimentația cetățenilor orașului medieval în general. Ele reprezentau baza pentru majoritatea tipurilor de preparate care erau accesibile din punct de vedere economic oamenilor de rând. În mod tradițional, pe teritoriul României, produsele din grâne alcătuiau baza nutrițională pentru cea mai mare parte a populației.

Actele de pietate au fost deseori întreprinse de locuitorii orașului în Evul Mediu. Unul dintre cultele predominante în orașul *Clus* era cel al Sfintei

³⁸ Unii istorici au fost preocupați de aplicațiile sistemului folosit la mori în evoluția tehnicii. S-a constatat astfel aplicarea aceluiași mecanism în producerea hârtiei, pentru măcinarea sau chiar tăierea lemnului, pentru a produce pânză sau chiar pentru procesarea unor mase metalice. Exemple regăsite pe teritoriul Transilvaniei medievale au fost discutate în prezentul studiu. O parte considerabilă a istoriografiei legată de aplicabilitatea mecanismului mecanic al morii poate fi studiată în Adam Robert Lucas, *Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds. A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe*, „Technology and Culture” 1/46, 2005, p. 1–30.

³⁹ Cornelia Belcin Pleșca, Ionuț Semuc, *op. cit.*, p. 116.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Gernot Nüssbacher, *op. cit.*, p. 59.

Elisabeta. A fost construit chiar și un spital dedicat acestei sfinte. Pe 22 mai 1366⁴², spitalul a primit, printr-o diplomă emisă de Ludovic I al Ungariei, donații în semn de pietate și de respect față de Sfânta Elisabeta⁴³. Documentul, cu toate că a fost publicat în urmă cu mai bine de un secol și republicat în anii 1990⁴⁴, este relevant din mai multe puncte de vedere. Este singura dovadă scrisă care arată că, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pe teritoriul orașului medieval Cluj exista un spital funcțional care avea la dispoziție o moară destinată măcinării scoarței de copac necesară în tăbăcărie⁴⁵. Regele a realizat că spitalul avea nevoie de autonomie în ceea ce privește folosirea grânelor. Ca urmare, emitentul cere ca moara să fie folosită pentru măcinarea grânelor. Produsele rezultate urmau să fie folosite pentru pregătirea hranei celor care erau în spital și a săracilor. Trebuie pus accent asupra faptului că percepția tradițională a istoriografiei românești este că morile de apă erau folosite pentru grâne, excepție făcând morile pentru hârtie. Cazurile specificate anterior indică faptul că mecanismul hidraulic era folosit și pentru alte scopuri, confirmând astfel translatarea acestei tehnologii în alte aspecte ale vieții de zi cu zi.

Documentul menționat anterior oferă și informații cu privire la amplasarea morii. Mai exact, aceasta se afla pe râul Someș, în apropiere de fortificația orașului și a spitalului⁴⁶. Locația poate fi astfel restrânsă la zidul estic la orașului medieval Cluj. Aceasta este cea mai precisă identificare care poate fi făcută cu privire la locația unei mori, prin raportare la sursele documentare folosite pentru prezentul studiu. În cazul celorlalte surse, nu se menționează nici produsul rezultat în urma măcinării. Din pricina acestui lucru, nu se poate presupune că au fost folosite doar pentru cereale. Pe de altă parte, nu există nici dovezi care să infirme această posibilitate. Așadar, putem afirma că, la fel ca în restul Europei, în Transilvania și în România existau mori care aveau și alte scopuri.

⁴² *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [infra: *Ub.*], vol. II (1342–1390), Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Hermannstadt (ed.), 1897, doc. 851, p. 243-245.

⁴³ Idem: *ob honorem precipue beate Elisabeth, regine nostre et regni nostri patrone singularis, cuius precibus sanctis actus nostros simul et gressus cum salutarium honorum incrementis continue dirigi speramus firma fide.*

⁴⁴ *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania* [infra: *DRH-C*], vol. XIII (1366–1370), Ioan Dan, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu și Susana Andea (ed.), București, 1994, doc. 62, p. 123–124.

⁴⁵ Alt caz documentat este cel al spitalului din Sibiu – vezi Petre Beșliu Munteanu, *Spitalul medieval din Sibiu*, Sibiu, Honterus Verlag, 2008, p. 86.

⁴⁶ *Ub.*, vol. II, doc. 851, p. 243-244: *Super fluvio Zamus, iuxta dictam civitatem situatuo et existenti.*

Construcția morilor

Până în prezent, cercetarea istorică nu s-a pus de acord cu privire la începuturile morilor de apă. În ciuda acestui lucru, au fost făcute unele clasificări pe baza tehnicii de construcție⁴⁷. După acest criteriu, morile au fost împărțite în două categorii: mori cu roată orizontală și ax vertical, respectiv, cu roată verticală și ax orizontal⁴⁸. Prima categorie mai este cunoscută și ca moară grecească. Se presupune că a fost cea mai răspândită și probabil primul tip de moară cunoscut⁴⁹. Al doilea tip este mai bine cunoscut și a fost mai răspândit. Pentru a putea fi acționat mecanismul, căderea apei putea fi realizată în două moduri: la nivelul inferior, respectiv, la cel superior al roții⁵⁰. Una dintre cele mai timpurii descrieri ale acestuia se regăsește în lucrarea lui Vitruvius, *De arhitectura*⁵¹. Unii autori au presupus că aceasta era cel mai folosit tip de moară de pe teritoriul de azi al României⁵². Cu toate că sursele documentare conțin mențiuni cu privire la roțile de moară sau la stăvilare, până în acest moment informațiile nu permit identificarea tipului de moară folosit⁵³.

Piatra de moară era cea mai scumpă piesă dintre componentele morii. Dacă condițiile de mediu și economice erau suficient de bune, moara putea avea mai mult de o piatră. Construcția acestei componente nu era ușoară. Chiar și în Vestul Europei erau doar câteva centre de unde puteau fi cumpărate pietre de moară de calitate. De exemplu, englezii își cumpărau pietrele de moară din provinciile franceze⁵⁴. Pentru România, doar două centre au fost identificate de cercetători, localizate în Târgoviște, în provincia istorică a Valahiei, și la

⁴⁷ Alistar Cameron Crombie, *Medieval and Early Modern Science*, vol. I: *Science in the Middle Ages: V–XIII centuries*, New York, Doubleday 1959, p. 197; Anca Maria Maghiar, Alexandru Maghiar, *Moara de apă în comitatul Bihor*, Oradea, Edit. Universității din Oradea, 2012, p. 212; Dumitru Țeicu, *Moara de apă din Banat*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujană, 2012, p. 392.

⁴⁸ Alistar Cameron Crombie, *op. cit.*, p. 197.

⁴⁹ *History of Technology* ..., p. 539.

⁵⁰ Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 169-170.

⁵¹ *History of Technology* ..., p. 539.

⁵² Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 170; Rusalina Ișfănoni, *Mori, pive și vâltori în Ținutul Pădurenilor*, „Morița. Revistă de etnografie și folclor”, 1, nr. 2, 1994, p. 29–31; Gheorghe Iordache, *Câteva date despre folosirea morii plutitoare și a celei cu menaj*, „Arhivele Olteniei”, 12, 1997-1998, p. 157–166.

⁵³ După cum a fost explicat anterior, prima mențiune a unei mori pentru Transilvania, în sursele scrise, datează din secolul al XII-lea. Pentru perioadele anterioare nu există dovezi scrise sau materiale arheologice, care să demonstreze folosirea morilor după căderea Imperiului Roman.

⁵⁴ David Former, *op. cit.*, p. 97–100.

Hârlău, în provincia istorică a Moldovei⁵⁵. Faptul că nu a fost încă identificat un atelier care se ocupa de pietrele de moară în Transilvania ar putea sugera anumite importuri din Ungaria, Valahia, Moldova sau din alte regiuni. O altă posibilitate, luând în considerare faptul că breslele erau destul de bine dezvoltate în această regiune, este că pietrele de moară erau făcute de pietrari⁵⁶.

În privința tipurilor de mori folosite, premisele istoriografice generale prezentate anterior, susțin că morile cu ax vertical sunt cele care au fost inițial folosite, chiar și pentru perioada Antichității. Acest lucru se datorează influenței romane pe teritoriul Daciei și a răspândirii morii vitruviene în Imperiul Roman⁵⁷. Pentru perioada Evului Mediu, în unele cazuri există doar pre-construcții care indică prezența unei mori. De exemplu, un zăgaz al morii a fost identificat într-un document din 1332 care menționează un mecanism hidraulic pe malul unui iaz, în apropierea așezării Jucu⁵⁸. Nu se poate spune dacă era vorba despre o moară în construcție la momentul emiterii documentului.

Pe 20 decembrie 1268, în zona Rodnei⁵⁹, comitele Rotho a vândut proprietăți care au aparținut anterior comitelui Henchmann, fratelui său, comitele Henric. Ca parte a tranzacției, cel din urmă a primit și un turn de piatră cu o casă din lemn, o curte fortificată, un pământ pe care l-a mai deținut și înainte și moara construită pe râul Someș. Moara a fost vândută împreună cu tot ce aparținea de ea. Acest lucru însemna atât curtea din jurul morii, vâltoarea, iazul, cât și o parte din drumul adiacent. Fără vâltoare nu s-ar fi putut controla apa care acționa moara. Similar, iazul adiacent era tot un element cu ajutorul căruia se putea controla fluxul apei. În ambele cazuri – al vâltoarei și al iazului – trebuia să se acorde atenție construcției și întreținerii. Dacă acest lucru nu se realiza, exista un mare pericol de inundații sau chiar de distrugere a întregii instalații pentru morărit. Mai mult decât atât, iazul morii putea fi folosit și pentru pescuit. În acest fel, valoarea economică se dubla.

⁵⁵ Ioan Dan, *Construcția și funcționarea morilor în Țara Românească în Epoca Medievală*, „Cumidava”, vol. III, Brașov, 1969, p. 491 și urm.

⁵⁶ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, Edit. Academiei, 1954, p. 66–68 și 195–200.

⁵⁷ Gheorghe Iordache, *Vechimea, continuitatea și intensitatea utilizării morii de apă pe cuprinsul României – subiecte discutate*, „Arhivele Olteniei”, 9, 1994, p. 173–175.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 182.

⁵⁹ *Erdélyi Okmánytár. Codex Diplomaticus Transsylvaniae: Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia* [infra: *CDTrans.*], vol. I (1023–1300), (ed.) Zsigmond Jakó, Budapesta, Arhivele Naționale ale Ungariei, 1997, doc. 264, p. 213.

Primul document care menționa o parte de moară a fost emis în 8 septembrie 1308 de către abatele conventului din Cluj-Mănăstur⁶⁰. Doi locuitori ai Clujului, Otto **Gilnizer** și Thomas **Sliger**, au arendat de la așezământul religios un pământ cu un loc de moară⁶¹. Cei doi au primit și permisiunea de a construi o moară de apă, cu nu mai mult de patru roți, dacă doreau. Locația a putut fi restrânsă la porțiunea de râu care străbate teritoriul de azi al orașului Cluj-Napoca. Condiția impusă celor doi locuitori ai Clujului și urmașilor acestora a fost aceea de a nu vinde pământul decât Conventului. Pentru că terenul permitea construcția unei mori cu patru roți, se pare că lățimea râului în zonă permitea acest lucru. Majoritatea mențiunilor documentare se referă la mori cu două sau trei roți de moară, o singură însemnare relatează despre o moară cu șapte roți, cel puțin până în anul 1385⁶².

Un alt aspect important privitor la moara cu patru roți este cel economic. Din păcate, nu se păstrează informații din perioade atât de timpurii cu privire la profitul pe care putea să îl genereze. O imagine schițată poate fi realizată cu ajutorul unei surse din secolul al XVI-lea. Pornind de la aceasta Toma-Cosmin Roman a realizat o cercetare asupra morilor din Sibiu, care poate fi luată ca punct de referință. Autorul a arătat, folosind cifrele păstrate, modul în care erau făcute proviziile în secolul al XVI-lea, pentru anii în care producția agricolă nu era suficientă pentru a hrăni toată așezarea. Folosind socoteli din secolul al XVI-lea, el a reușit să arate cât de multe cereale puteau măcina morile⁶³. Practic, cele două mori de cereale din așezare puteau procesa suficient de multe cereale pentru întreaga comunitate. Stocuri adiționale erau făcute pentru anii secetoși. În aceste condiții, și luând în considerare faptul că tehnologia morăritului nu a trecut prin schimbări majore în această perioadă de timp, este foarte probabil ca, două secole mai târziu, o moară să poată produce suficient de multe produse pentru cel puțin o treime de așezare.

Morile erau în mare parte bazate pe structuri de lemn. Acest lucru permitea mutarea lor dintr-o locație în alta. Un document emis de același convent de la Cluj-Mănăstur, la 8 Octombrie 1310, a pus o interdicție de pescuit

⁶⁰ *CDTrans.*, vol. II (1301–1339), Zsigmond Jakó (ed.), Budapesta, 2004, doc. 84, p. 60.

⁶¹ Mol. Arcanum, DL 29067: *Locum et fundum molendini iuxta fluvium Zomus ad habendum quatuor rotas et non plures omnibus condicionibus quibus antea habere nostris temporibus confueverunt.*

⁶² Date exacte cu privire la această ipoteză pot fi identificate analizând toate documentele emise în perioada de timp corespunzătoare, majoritatea fiind publicate în Zsigmond Jakó (ed.) *CDTrans.*, vol I-IV și *DRH-C*, vol. X-XXVI, 1977–2015.

⁶³ Toma-Cosmin, Roman, *op. cit.*, p. 156–162.

pentru iazul unei mori aflate pe râul Nadăș, alt afluent al Someșului. Nicolae, fiul lui Mikula și Ioan, fiul lui Ilie au făcut pace cu Nicolae de Mera și Ladislau, fiul lui Andrei. Ei au recunoscut că moara aparținea lui Andrei și că doar el putea decide cine va putea pescui în iazul morii. Același principiu se aplica în eventualitatea în care moara era mutată⁶⁴. În primul rând se observă faptul că tehnica folosită pentru a le construi le permitea să fie ușor demontată și reconstruită în alt loc. Acest lucru poate fi un indicativ al faptului că iazurile, chiar dacă nu aveau o moară în imediata proximitate, au fost construite de fapt cu acest scop. Nu era nici risipă de timp, nici de fonduri, întrucât puteau oricând să fie folosite pentru pescuit sau alte practici agricole⁶⁵.

La 10 aprilie 1332, capitulul din Alba Iulia a emis documentul anterior referitor la regiunea Jucu. Mihail și Nicolae, fiii lui Albert, precum și Barnaba, pe de o parte, iar de cealaltă Ștefan, fiul lui Dumitru și Leonard aveau un conflict privitor la pământul de moștenire⁶⁶. Pentru ca înțelegerea dintre ei să fie cât mai acurată posibil, documentul conține și o descriere a hotarului. În ea se menționează existența unui iaz și a unui zăgaz⁶⁷. Mai mult decât atât, se spune că în mijlocul râului Someș este o insulă care conține moara aparținătoare fiilor lui Dumitru, folosită ca punct de referință pentru hotarul dintre pământuri. Acest lucru arată că exista continuitate pentru construcții.

În ceea ce privește costurile construirii sau reparării morii, nu există informații precise pentru perioada cercetată. Totuși, unele indicii pot fi remarcate. Unul dintre acestea se regăsește într-un document emis de mănăstirea din Dej. În 25 octombrie 1351 este confirmată tranzacția uneia dintre morile sale⁶⁸. Aceasta era vândută lui Folkus, locuitor și oaspete la Dej,

⁶⁴ *DIR-C*, Veacul XIV, vol. I (1301-1320), Mihai Roller (ed.), doc. 126, p. 177; *CDTrans.*, II, doc. 171, p. 89; Mol. Arcanum, DL 73633: *quod piscinam illius molendini nullus audeat in ea piscari sine voluntate Andree et filiorum suorum nichilominus si supradictum molendinum transponeretur de loco ad alium locum.*

⁶⁵ Se pare că folosirea iazurilor în scopuri agricole era o practică comună în Europa, după cum au demonstrat Richard C. Hoffman, Verena Winiwater, *Making Land and Water Meet. The Cycling of Nutrients between Fields and Ponds in Pre-Modern Europe*, „Agricultural History” 84, 2010, p. 352–358. Demonstrarea aplicabilității acestei ipoteze pentru Transilvania, cu toate că nu poate fi exclusă total, este dificilă, din cauza lipsei de informații documentare.

⁶⁶ *DIR-C*, Veacul XIV, vol. II (1321–1330), doc. 80, p. 264-266; *Ub.*, vol. I (1191–1342), Franz, Zimmermann, Carl Werner (ed.), Hermannstadt, 1892, doc. 496, p. 451–453.

⁶⁷ *CDTrans.*, vol. II, doc. 746, p. 273: *et procedit versus ortum solis ad anticum (sic!) obstaculum molendini comitis Stephani et ipsa piscine, que a dicta arbore fuizfa procedit usque ad fossam supradictam.*

⁶⁸ *CDTrans.*, vol. III (1340–1359), Zsigmond Jakó (ed.), Budapesta, 2008, doc. 624, p. 238.

pentru a se putea obține fondurile necesare reparației altei mori. Zăgazul, împreună cu trei roți de moară localizate pe râul Someș erau toate distruse. Pentru că mănăstirea nu putea acoperi costurile, a decis să vândă o parte din pământ și să arendeze moara aflată pe pârâul Salca. Această moară era mai mică, având doar două roți. Folkus a plătit 10 mărci pentru pământ. Nu este menționat cât a plătit pentru moară⁶⁹. Este clar că mănăstirea avea nevoie de o sumă considerabilă pentru a putea repara moara stricată⁷⁰. Dacă această tranzacție a fost suficientă sau nu, nu poate fi demonstrat din pricina lipsei de informații din următoarele documente emise privind acest caz.

La 9 ianuarie 1352, Nicolae, numit Arrus și fratele său Ioan, fiii lui Salamon, au luat în arendă moara lui Ștefan⁷¹. Era metoda prin care cel din urmă reușea să evite falimentul⁷². Pământul, numit Hășdate, implicat în această tranzacție avea și o jumătate de moară și o jumătate de iaz. După cum se discuta anterior, aceasta este una dintre componentele necesare pentru ca instalația hidraulică să funcționeze.

O moară cu două roți este menționată și într-un document emis de Capitlul din Alba Iulia la 12 mai 1381⁷³. Așezământul eclezial confirma donarea unei părți din moșia Sântioana, alături de o treime de moară cu două roți și iazul adiacent, lui Nicolae, fiul lui Petru de Sântioana.

Pentru a putea produce făină, axul morii trebuia să funcționeze la capacitatea adecvată tot timpul. Un exemplu poate fi observat într-un document din 29 decembrie 1438⁷⁴. Acesta arată modul în care era ajustat axul în concordanță cu debitul volumetric al râului. Când era prea mare, axul era reglat pentru a nu produce exces de făină. Dintre sursele folosite pentru prezentul studiu, acesta este singurul caz identificat în care se descrie cu precizie acest proces.

⁶⁹ DRH-C, vol. X (1351-1355), Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch (ed.), doc. 72, p. 74–75: *nos, frater Barrabas, prior de Deeswar et conventus de eodem (...) eundem molodentinum (...) vendidimus (...) pro quadam sumpma pecunie numero decem marcarum plene nobis persolutarum Folkus civi et hospiti de dicto Deeswar.*

⁷⁰ Doar un număr mic de documente menționează pedepsele aplicate în cazul distrugerii morilor. Unul dintre acestea se referă la cazul unei mori din Ulieacul de Criș, aflată pe râul Criș. Suma pentru despăgubire a fost stabilită la 1.000 de florini ungurești. Pentru detalii vezi: DRH-C, vol. XVI (1381-1385), Susana Andea, Lidia Gross, Adinel Dincă (ed.), București, 2014, doc 307, p. 421 și doc. 474, p. 659.

⁷¹ DRH-C, vol. X, doc. 91, p. 104.

⁷² *Ibidem: Quod urgentibus suis plurimis necessitatibus.*

⁷³ *Ub.*, vol. II, doc. 1142, p. 539–540.

⁷⁴ *Ub.*, vol. IV (1416-1437), Gustav Gündisch (ed.), București, 1937, doc. 2322, p. 17.

Costurile pentru a repara morile erau foarte ridicate. În timp, datorită inflației, ele au crescut și mai mult. Dacă o componentă a morii se strica, trebuiau luate în considerare fondurile disponibile pentru a o putea achiziționa sau repara. Pe 21 septembrie 1444, regele Vladislav a reconfirmat libertățile și privilegiile locuitorilor din Cluj⁷⁵, în cadrul cărora era menționată și o scutire de taxe pentru a repara o moară distrusă. Era una dintre modalitățile prin care autoritățile locale puteau contribui la susținerea morăritului ca ocupație curentă. Mai mult decât atât, acest lucru demonstrează că morile erau importante și pentru regalitate, care se îngrijea de buna lor funcționare.

Morile, după cum a fost menționat anterior, au jucat un rol semnificativ în comunitățile locale. Când au fost distruse, în majoritatea cazurilor, pentru bunăstarea comunității, s-a dispus repararea lor. Petru Thamas, Nicolae Zurya și Ioan Geude au fost obligați să repare moara cu trei roți din așezarea Sânpetru. Pe 25 ianuarie 1455, comunitatea maghiară din această zonă a primit moara ca recompensă pentru serviciile aduse regelui⁷⁶. Drept plată pentru investițiile pe care ei le-au făcut, li s-a permis să beneficieze de pe urma produselor rezultate de la moară, cât doreau de mult. Se poate presupune în acest caz că, deși costurile pentru repararea morii au fost foarte mari, la fel de mare a fost și profitul obținut de la moară.

După cum se poate observa, documentele menționează destul de des numărul de roți pe care îl avea o moară. Acest tip de informație poate fi extrem de relevant. Alături de pietrele de moară, numărul roților indică capacitatea efectivă de măcinare pe care o avea moara. Cu cât avea mai multe roți, cu atât era mai rapidă producția și mai mare forța pietrelor de moară. Acest lucru însemna că moara putea produce o cantitate foarte mare de făină într-un timp scurt. Datorită rolului important pe care-l aveau în comunitate, o atenție deosebită era acordată întreținerii lor, morile putând fi considerate drept cadouri excepționale oferite pentru serviciile de loialitate aduse regelui.

***Locus molendinis* – Unde erau construite morile?**

Construcția unei mori trebuia să urmeze anumite șabloane și să îndeplinească anumite condiții. Unul dintre ele se referea la teritoriul pe care era construită casa morii. Acest *locus molendinis* trebuia ales cu multă grijă. În primul rând era necesară prezența, în zonă sau în imediata proximitate, a unui

⁷⁵ *Ub.*, vol. V (1438-1457), Gustav Gündisch (ed.), București, 1975, doc. 2507, p. 146-147.

⁷⁶ *Ibidem*, doc. 2956, p. 481.

curs de apă. Debitul acestuia nu trebuia să fie foarte mare, pentru a putea fi mai bine controlat. Pentru teritoriile care au înregistrat de-a lungul timpului un număr mare de mori sau pentru care s-au păstrat mai multe surse documentare, s-au putut trage concluzii legate de debitul râului, respectiv, condițiile necesare pentru ca o moară să poată fi construită⁷⁷. Cel mai apropiat exemplu care poate fi pus în legătură cu teritoriul Transilvaniei, este cel al Ungariei. Subiectul „locului de moară” a fost dezbătut cu câteva ocazii de către istoriografia maghiară. În ciuda acestui lucru, istoricii nu au ajuns încă la definiție general valabilă. Relativ recent, András Vadas a încercat să readucă subiectul în actualitate, realizând o indexare a semnificației expresiei *locus molendinis*. În concepția lui, acest „loc” putea fi atât un spațiu pe care exista o moară, cât și unul care avea doar caracteristicile hidrografice și geografice necesare construcției morii⁷⁸.

Pentru teritoriul României, doar Emil Cernea a încercat să descrie elementele care puteau aparține de un „loc al morii” și acest lucru mai degrabă în legătură cu o discuție asupra drepturilor de proprietate asupra morilor. Din punctul său de vedere, locul trebuia să fie compus întotdeauna din spațiul destinat construcției casei morii, o pajiște, o grădină unde morarul putea să își cultive legume și un canal de aducțiune pentru apă, respectiv, pământul pe care trecea acest canal. Canalul apărea în acele situații în care moara nu era construită direct pe cursul de apă⁷⁹. Desigur, toate aceste elemente trebuiau să fie legate de mecanismul hidraulic al morii. Acest lucru nu înseamnă că cele două trebuie să apară simultan în documente. Fiecare dintre ele are propria individualitate, chiar și atunci când vine vorba despre proprietari.

Primul document care menționează morăritul pe Someș datează din preajma anului 1239⁸⁰ și se referă tocmai la un *locus molendinis*. Dionisie, palatin și comite de Solnoc, atesta faptul că Nicolae și Mattias îi dădeau lui Poneth un *locum molendinis* și un *locum curie* la schimb pentru un pământ. Locația geografică ar fi pe teritoriul actualului județ Satu Mare. Se pare că acest *locus curie* era potrivit pentru o moară de apă. Se ridică astfel întrebarea legată de semnificația actuală a locului morii. Conform observațiilor lui András Vadas, acel *locus curie* putea fi teritoriu adiacent „locului morii” sau un alt

⁷⁷ *Studia professoris* ..., p. 156.

⁷⁸ András Vadas, *Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül*, „Történelmi Szemle”, 4, 2015, p. 620 și urm.

⁷⁹ Emil Cernea, *op. cit.*, p. 93-95.

⁸⁰ *CDTrans.*, vol. I, doc. 189, p. 184-185.

teritoriu ce putea fi ușor modificat pentru a fi transformat în loc de moară. Nu există, până în acest moment, informații adiționale cu privire la acest teritoriu.

Documentul menționat anterior, emis la 20 decembrie 1268 din regiunea Rodnei⁸¹, oferă unele informații cu privire la terenul pe care era construită moara. Conform sursei, clădirea era poziționată în apropierea izvorului unui râu. Acest lucru ar fi trebuit să ușureze așezarea morii pe cursul de apă, pentru că nu mai era necesară construcția unui canal de aducțiune. Din cauza faptului că există izvoare care au o viață scurtă, atunci când nu s-a păstrat un nume, este imposibil de identificat⁸².

Documentul emis la 8 septembrie 1308 de către abatele și Conventul din Cluj-Mănăstur, menționat anterior, este de asemenea relevant în acest caz⁸³. Așezământul a dat un „loc de moară”, care permitea construirea unei mori de apă cu patru roți în preajma sau pe râul Someș, pe porțiunea care trecea prin actualul oraș Cluj-Napoca, fără informații adiționale care să privească teritoriul efectiv. Poate fi doar presupus faptul că spațiul fizic era destul de mare, având în vedere că era vorba despre patru roți de moară.

Magistratul Clujului a emis la 12 iulie 1314 un document privind vânzarea unei mori, cu tot ceea ce ținea de ea și cu un „loc de moară”. Moara a rămas fără proprietar după ce Andrei, fiul lui Luca, a fost condamnat pentru uciderea lui Ioan și Nicolae de Mera. Cu banii obținuți din această tranzacție, s-a efectuat plata pedepsei pentru uciderea celor doi⁸⁴.

Același așezământ a emis la 22 august 1352⁸⁵ hotărnicirea unui pământ (în apropiere de Sânnicoară) de către Mannus și Bartholomeu, locuitori ai orașului Cluj-Napoca. Ca parte a înțelegerii, ei și-au păstrat dreptul de a construi o moară în acel loc. Acest lucru înseamnă că pământul era viabil pentru construcția unei mori.

„Locul morii” trebuia luat în considerare nu doar în legătură cu casa morii, ci și ca entitate separată. Datorită caracteristicilor fizice care o alcătuiau, valoarea era considerabilă. Chiar și atunci când sunt privite documente care fac referire la alte zone ale Transilvaniei, se observă că o bună

⁸¹ *Ibidem*, doc. 264, p. 213.

⁸² Vezi Petre Gâștescu, *Hidrologie continentală*, Târgoviște, Edit. Transversal, 2003; *The River Handbook: Hydrological and Ecological Principles*, vol. II, Peter Calow, Geoffrey Pettes (eds.), Oxford, John Wiley & Sons, 1994; Petre Gâștescu, *Fluviile Terrei*, București, Edit. Sport-Turism, 2010.

⁸³ *CDTrans.*, vol. II, doc. 84, p. 60.

⁸⁴ *Ibidem*, doc. 223, p. 106.

⁸⁵ *Ub.*, vol. II, doc. 673, p. 88–89.

parte din acestea menționează doar un loc al morii. Nu se știe în ce măsură aceste locuri de moară aveau rol și în dezvoltarea pescuitului, deși prezența iazurilor în apropierea morilor pare să susțină o astfel de ipoteză.

Se poate spune că era tradițional pentru Conventul de la Cluj-Mănăstur să aibă mori pe teritoriul arondat. Un document din 12 februarie 1413⁸⁶ a dat lui Paul Chemenche dreptul tuturor posesiunilor legate de o moară de pe teritoriul Clujului, respectiv, a morii de pe Someș. Este o dovadă în plus că râul Someș (Someșul Mic) era viabil pentru folosirea morilor.

Puținele documente care fac referire la teritoriul adus în discuție arată cât de important era *locus molendinis* din perspectiva omului medieval. Teritoriul trebuia să fie în proximitatea unui râu sau măcar să fie viabil pentru construcția unor canale care să ducă apa la moară. Apoi, trebuia să asigure accesul la moară. Nu în ultimul rând, terenul trebuia să permită construcția unui iaz. Acest ultim aspect este semnificativ. Iazul care putea fi construit pe un „loc de moară” era viabil și pentru pescuit. Pământul care alcătuia *locus molendinis* era, în majoritatea cazurilor, viabil și pentru agricultură sau poziționat aproape de un drum. Toate acestea arată importanța pe care acest spațiu îl avea, aparte de utilitatea efectivă pentru construirea morii.

Dreptul de posesiune asupra morilor

Mai multe studii au arătat faptul că intervențiile realizate pentru construirea morilor aveau o mare influență asupra mediului. Din acest motiv, au fost stabilite legi cu privire la construcția și folosirea morilor. Intervențiile de acest tip creșteau valoarea terenului⁸⁷. Analizând sursele documentate, Gheorghe Iordache a arătat că dreptul de a deține mori putea să aparțină conducătorului, nobililor, țăranilor și așa mai departe⁸⁸.

Tradiția de a oferi drept asupra morii unor biserici, poate fi observată. Spre exemplu, în Transilvania, fiul lui Micula de la Călata a dorit să ofere o moară Conventului din Cluj-Mănăstur în 1339. Dreptul a fost confirmat de către Capitlul din Oradea în 1345⁸⁹.

Pentru majoritatea documentelor referitoare la Transilvania, există unele mențiuni în documente privind tranzacția „unei jumătăți de moară”, „a unei treimi de moară” și alte asemenea părți. Acest lucru poate fi considerat o

⁸⁶ *Ub.*, vol. III, doc. 1705, p. 561.

⁸⁷ Livia Magina, *op. cit.*, p. 65.

⁸⁸ Gheorghe Iordache, *Felurite proprietăți asupra morilor de apă românești*, „Arhivele Olteniei”, 10, 1995, p. 123.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 124.

dovadă a faptului că, de-a lungul timpului, morile au devenit un bun deținut în comun⁹⁰. Dreptul de a deține moară a devenit unul „împărțit” datorită unei multitudini de forme de a obține dreptul de proprietate: prin moșteniri, prin tranzacții economice, ca donație, ca schimb, prin re-achiziție etc.⁹¹. De-a lungul timpului, datorită valorii ridicate atribuită morilor, părțile de moară au început să devină obiecte de schimb sau obiecte de tranzacționare în toate situațiile menționate anterior.

Un exemplu este un document emis de către conventul de la Cluj-Mănăstur la 12 februarie 1413, discutat anterior. Acesta arată cât de relevant era dreptul de proprietate asupra morii. Paul Chemenche primește permisiunea de a folosi doar grânele de la moară, în timp ce Conventul era proprietarul de drept al morii. Deși nu a devenit proprietar efectiv, profitul lui Paul Chemenche ar fi trebuit să fie substanțial, având în vedere că putea primi grânele fără a plăti o taxă adițională și că putea folosi moara, la fel, fără plata unei taxe.

Trebuie menționat că dreptul de proprietate asupra morilor s-a schimbat în timp. Detalii mai exacte legate de modul în care acest lucru s-a întâmplat și cum a fost afectat de proprietarii anteriori sau ulterioari ar putea face obiectul unor cercetări viitoare. Este posibil ca aceste schimbări să fi afectat terenul, datorită modului de utilizare. Mai mult, ar fi interesant de observat modul în care diferiții proprietari ar folosi teritoriul din jurul morii.

Concluzii finale

Subiectul morăritului pe teritoriul Transilvaniei medievale nu a fost încă studiat exhaustiv. Acesta oferă încă o multitudine de oportunități de cercetare, atât din perspectivă documentară, cât și din perspectivă arheologică. Sursele scrise ale Evului Mediu trebuie reevaluate pentru cercetarea istoriei apelor și a istoriei tehnologiei. Informațiile din aceste surse trebuie puse în legătură cu alte domenii de cercetare, cum ar fi limnologia, potamologia, hidrografia și altele. În acest fel ar putea fi valorificate la maxim.

Spațiul geografic din preajma râului Someș, datorită rolului jucat în dezvoltarea așezărilor localizate de-a lungul cursului de apă – mai ales al actualului oraș Cluj-Napoca –, poate fi un punct cheie pentru istorici. Sursele disponibile pentru cercetarea aspectelor legate de râuri și folosirea lor în perioada medievală fac ca asemenea demersuri să fie o provocare. Pe lângă acest lucru, istoria apei ar trebui cercetată datorită legăturilor pe care le are cu

⁹⁰ *Ibidem*, p. 127.

⁹¹ Emil Cernea, *op. cit.*, p. 95-97.

viața de zi cu zi a oamenilor. În cazul acestei cercetări, cursurile de apă sunt importante din perspectiva acționării mecanismului hidraulic.

Documentele din Evul Mediu nu oferă descrieri amănunțite atunci când vine vorba despre mori. Prin analiza doar a unuia dintre râurile Transilvaniei s-a putut observa că informațiile păstrate variază de la un document la altul. Ele fac referință la o varietate de elemente, de la locul morii, la elemente de construcție, la tipuri de mori și chiar la anumite observații referitoare la dreptul asupra morilor. În ciuda acestui lucru, informațiile propriu-zise nu pot fi folosite decât prin comparații și contextualizări.

În primul rând documentele arată că pe teritoriul Transilvaniei, începând din Evul Mediu, morile și sistemele hidraulice au fost folosite nu doar pentru a produce făină, ci și alte produse. În cazul râului Someș, a fost discutat cazul morii de scoarță aparținând spitalului din *Clus*.

Locul morii era și el important, chiar și atunci când nu avea construită pe el o moară. Aceste părți de pământ erau vândute, moștenite sau donate. Se pare că valoarea lor, după cum era de așteptat, era foarte mare. În cazul în care un proprietar voia să crească valoarea terenului, putea, dacă își permitea și avea condițiile necesare, să construiască o moară. De asemenea, putea să construiască un iaz. Acest lucru contribuia la rândul său la creșterea economiei personale, întrucât pescuitul avea o importanță crescută în Evul Mediu.

Nu au fost identificate până în prezent surse documentare care să se refere la construcția efectivă a morii. În ciuda acestui lucru, unele dintre ele menționează moara și numărul roților de moară pe care le avea, uneori ele fiind mai mult de două. Acest lucru sugerează un interes activ pentru creșterea productivității morilor, în concordanță cu capacitatea oferită de spațiu. Deși nu au fost găsite mențiuni cu privire la prețul pe care îl presupunea reparația morilor, faptul că există dispute asupra lor arată că nu vorbim de sume neglijabile.

Cercetările de drept nu s-au preocupat de dreptul asupra morilor și produselor rezultate de la moară. Se pare că de-a lungul timpului a avut loc un transfer al dreptului de proprietate. Acest lucru se datora faptului că morile, prin tranzacții economice, moștenire sau prin donarea unor părți de proprietate au devenit bun al comunității.

Tehnologia morăritului și folosirea morilor în Transilvania medievală oferă o varietate de oportunități de cercetare. Subiectul poate fi studiat în amănunt dintr-o multitudine de perspective. Acestea includ arheologia, peisajul, geografia, cercetările etnografice și, evident, istorice. Se poate considera, în acest moment, că este necesară continuarea cercetării unor astfel

de subiecte. Observația se aplică nu doar asupra zonei geografice tratată în prezentul studiu, ci și pentru întreg teritoriul Transilvaniei. Cercetarea de față a încercat să definească rolul jucat de morile de pe râul Someș. Mai mult, a urmărit importanța pe care oamenii evului mediu o acordau acestor construcții. În fine, dar nu în cele din urmă, pe parcursul întregului studiu se poate observa relația dintre om și moară.